

Knowledge and its Limits in Clement of Alexandria and Gregory of Nyssa

Johannes Zachhuber (University of Oxford)

Galen, *Against the First Unmoved Mover*: Were I thinking of those who teach pupils in the manner of the followers of Moses and Christ, ordering them to accept everything on faith (*pistis*), I should not have given you a definition. (Quoted from G. Karamanolis, *The Philosophy of Early Christianity*, 2nd ed. (London: Routledge, 2021), 103).

Clement, *Stromateis* II 4, 13, 2-4:

τεσσάρων δὲ ὄντων ἐν οἷς τὸ ἀληθές, αἰσθήσεως, νοῦ, ἐπιστήμης, ὑπολήψεως, φύσει μὲν πρῶτος ὁ νοῦς, ἡμῖν δὲ καὶ πρὸς ἡμᾶς ἡ αἴσθησις, ἐκ δὲ αἰσθήσεως καὶ τοῦ νοῦ ἢ τῆς ἐπιστήμης συνίσταται οὐσία, κοινὸν δὲ νοῦ τε καὶ αἰσθήσεως τὸ ἐναργές. ἀλλ' ἡ μὲν αἴσθησις ἐπιβάθρα τῆς ἐπιστήμης, ἡ πίστις δὲ διὰ τῶν αἰσθητῶν ὀδεύσασα ἀπολείπει τὴν ὑπόληψιν, πρὸς δὲ τὰ ἀψευδῆ σπεύδει καὶ εἰς τὴν ἀλήθειαν καταμένει. εἰ δέ τις λέγοι τὴν ἐπιστήμην ἀποδεικτικὴν εἶναι μετὰ λόγου, ἀκουσάτω ὅτι καὶ αἱ ἀρχαὶ ἀναπόδεικτοι.

Clement, *Stromateis* II 4, 14, 1-2:

πίστει οὖν ἐφικέσθαι μόνη οἷόν τε τῆς τῶν ὄλων ἀρχῆς. πᾶσα γὰρ ἐπιστήμη διδακτὴ ἐστὶ· τὸ δὲ διδακτὸν ἐκ προγινωσκομένου. οὐ προεγινώσκετο δὲ ἡ τῶν ὄλων ἀρχὴ τοῖς Ἑλλησιν.

Clement, *Stromateis* II 4, 14, 3:

ἡ μὲν γὰρ ἐπιστήμη ἕξις ἀποδεικτικὴ, ἡ πίστις δὲ χάρις ἐξ ἀναποδείκτων εἰς τὸ καθόλου ἀναβιβάζουσα τὸ ἀπλοῦν, ὃ οὔτε σὺν ὕλῃ οὔτε ὕλῃ οὔτε ὑπὸ ὕλης.

Clement, *Stromateis* IV 25, 156, 1:

ὁ μὲν οὖν θεὸς ἀναπόδεικτος ὢν οὐκ ἔστιν ἐπιστημονικός, ὁ δὲ υἱὸς σοφία τέ ἐστι καὶ ἐπιστήμη καὶ ἀλήθεια καὶ ὅσα ἄλλα τούτῳ συγγενῆ, καὶ δὴ καὶ ἀπόδειξιν ἔχει καὶ διέξοδον.

Gregory of Nyssa, *De opificio hominis* 10 (PG 44, 152, 27-32):

τί τὸ πλάτος ἐκείνου τοῦ ἔνδοθεν χωρήματος, εἰς ὃ πάντα συρρέει τὰ διὰ τῆς ἀκοῆς εἰσχεόμενα; τίνες οἱ ὑπομνηματογράφοι τῶν εἰσαγομένων ἐν αὐτῇ λόγων; καὶ ποῖα δοχεῖα τῶν ἐντιθεμένων τῇ ἀκοῇ νοημάτων; καὶ πῶς, πολλῶν καὶ παντοδαπῶν ἀλλήλοις ἐπεμβαλλομένων, σύγχυσις καὶ πλάνη κατὰ τὴν ἐπάλληλον θέσιν τῶν ἐγκειμένων οὐ γίνεται;

Gregory of Nyssa, *ibid.*, 44-9:

τοιαύτην τινὰ βλέπω καὶ τὴν τοῦ νοῦ πόλιν τὴν ἔνδοθεν ἐν ἡμῖν συνωκισμένην, ἣν διάφοροι μὲν αἱ διὰ τῶν αἰσθήσεων εἴσοδοι καταπληροῦσιν· ἕκαστον δὲ τῶν εἰσιόντων φιλοκρινῶν τε καὶ διεξετάζων ὁ νοῦς, τοῖς καταλλήλοις τῆς γνώσεως τόποις ἐναποτίθεται.

Gregory of Nyssa, *De anima et resurrectione* (PG 46, 29, 29-38; 32, 1-4):

Καὶ ἅμα ταῦτα λέγουσα δείκνυσι τῇ χειρὶ τὸν ἱατρὸν τὸν ἐπὶ θεραπείᾳ τοῦ σώματος αὐτῇ προσκαθήμενον, καὶ φησιν· Ἐγγὺς ἡμῖν τῶν εἰρημένων ἢ μαρτυρία. Πῶς γὰρ, εἶπεν, οὗτος ἐπιβαλὼν τῇ ἀρτηρίᾳ τὴν τῶν δακτύλων ἀφήν, ἀκούει τρόπον τινὰ διὰ τῆς ἀπτικῆς αἰσθήσεως τῆς φύσεως πρὸς αὐτὸν βοώσης, καὶ τὰ ἴδια πάθη διηγουμένης, ὅτι ἐν ἐπιτάσει

ἐστὶ τῷ σώματι τὸ ἀρρώστημα, καὶ ἀπὸ τῶνδε τῶν σπλάγχων ἡ νόσος ὥρμηται, καὶ ἐπὶ τοσόνδε παρατείνει τοῦ φλογμοῦ ἢ ἐπίτασις;

[...]

Ἄρ' οὖν εἰ μὴ τις δύναμις ἦν νοητὴ ἢ ἐκάστῳ τῶν αἰσθητηρίων παροῦσα; Τί ἂν ἡμᾶς ἢ χεὶρ ἀφ' ἑαυτῆς ἐδιδάξατο, μὴ τῆς ἐννοίας πρὸς τὴν τοῦ ὑποκειμένου γνῶσιν τὴν ἀφήν ὀδηγούσης;

Gregory of Nyssa, *de hominis opificio* 11 (PG 44, 153, 52-4):

Τίς ἔγνω νοῦν Κυρίου; φησὶν ὁ Ἀπόστολος. Ἐγὼ δὲ παρὰ τοῦτό φημι, Τίς τὸν ἴδιον νοῦν κατενόησεν;

Gregory of Nyssa, *De anima et resurrectione* (PG 46, 24, 36-25, 8):

Αὐτὸ δὲ τοῦτο, εἶπον ἐγὼ, πῶς ἂν τοῖς ἀντιλέγουσιν ἀναμφίβολον γένοιτο, τὸ ἐκ Θεοῦ εἶνα τὰ πάντα, καὶ ἐν αὐτῷ περικρατεῖσθαι τὰ ὄντα, ἢ καὶ ὅλως τὸ εἶναί τι Θεῖον τῆς τῶν ὄντων ὑπερκείμενον φύσεως;

Μ. Ἡ δὲ σιωπᾶν μὲν ἦν, φησὶν, ἐπὶ τοῖς τοιούτοις ἀρμοδιώτερον, μὴδὲ ἀξιοῦν ἀποκρίσεως τὰς μωρὰς τε καὶ ἀσεβεῖς τῶν προτάσεων.